

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	47
'Aho	Monite, 25 Novema 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,
Polisi & Tāmate Afi

Hon. Siaosi Sovaleni

'Eiki Tokoni Palēmia,

Hon. Samiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hū Mai

Hon. Tiofilusi Tiueti

'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Tu'i'āfitu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Hon. Dr. Siale 'Akau'ola

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonomika
& Potungāue Takimamata

Hon. Dr. Viliami Lātū 'Eiki
Lord Vaea

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,

Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (*MEIDECC*)

Hon. Fekita 'Utoikamanu

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā

Hon. Lord Fohe

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi

Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Tevita Fatafehi Puloka

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Mateni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Dr. 'Aisake Valu Eke

Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu

Dulcie Elaine Tei

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Paula Piveni Piukala

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Johnny Grattan Vaea Taione

Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu

Kapelieli Lanumata

Fakafofonga Kakai 11, 'Eua

Dr. Taniela Fusimālohi

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Mo'ale 'Otunuku

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 47/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Monite 25 Novema, 2024
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lao Fakaangaanga Fika 26/2024: Lao Fakaangaanga (Fakapekia) ki he Ngaahi Hia 'o e Fakamamahi'aki 'a e Fetu'utaki Faka'elekitulonika 2024
Fika 05		Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u:
	5.1	Potungaue 'Ompatimeni 2023
	5.2	Potungaue Fefakatau'aki mo e Langa Fakalalakaka Faka'ekonomika 2023/2024
	5.3	'Ofisi 'o e Palemia 2022/2023
	5.4	Potungaue Tamate Afi mo e Me'a Fakafokifa 'a Tonga 2022/2023
	5.5	Potungaue Tanaki Pa'anga Hu Mai mo e Tute 2023/2023
	5.6	Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2023/2024
	5.7	Potungaue Fakamaau'anga 2023/2024
	5.8	Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau 2023/2024
	5.9	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2023/2024
	5.10	Poate Sino'i Pa'anga Malolo ki he Ta'u 'o ngata 30 Sune 2022
	5.11	Poate Sino'i Pa'anga Malolo ki he Ta'u 'o ngata 30 Sune 2023
Fika 06		Lipooti Komiti Fika 8/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 9/2023
Fika 07	:	Lipooti 'A'ahi ki he Ngaahi Vahenga Fili:
	7.1	Niua 17 - 2023
	7.2	Tongatapu 10 - 2024

	7.3	Vava'u 15 - 2024
Fika 08	:	KOMITI KAKATO:
	8.1	Lao Fakaangaanga
	8.1.1	Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 2024 – Fika 1/2024
	8.2	Lipooti 'Atita
	8.2.1	'Atita'i 'o e Ola – Sisitemi Fakafonua ki he Mo'ui Lelei 'oku Malohi mo Matu'uaki e Ngaahi Fakatu'utamaki, Novema 2023
	8.2.2	Lipooti 'Atita 'o e Ola: Tokangaekina 'o e Veve, 'Aokosi 2024
	8.3	Ngaahi Fakamatala/Lipooti Fakata'u
	8.3.1	Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2022/2023
	8.3.2	Potungaue Fakamaau'anga 2022/2023
	8.3.3	Potungaue Pilisone 2022/2023
	8.3.4	Komisoni Fili 2023
	8.3.5	Komisoni Ngaue Fakapule'anga 2022/2023
	8.3.6	Sino'i Pa'anga Fakafonua ki he Ngaahi Monu'ia Malolo (ngata ki he 30 Sune 2021)
	8.3.7	Potungaue Sitetisitika 2022/2023
	8.3.8	Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2020/2021
	8.3.9	Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2021, 2021/2022 & 2022/2023
	8.3.10	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2023 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	8.3.11	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, Fepueli 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	8.3.12	Fakamatala Fokotu'utu'u Ngaue Fakapa'anga, 'Aokosi 2024 – Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga
	8.3.13	Lipooti Aofangatuku – Tonga: Ngaahi Me'afua Kuo Fokotu'u Mai Ma'ae Ngaahi Fale Alea Fakatemokalati 'e he Kautaha ki he Ngaahi Fale Alea 'o e Ngaahi Fonua Kominiueli.
	8.3.14	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024
	8.4	Lipooti 'A'ahi 2023
	8.4.1	Tongatapu 2
	8.4.2	Tongatapu 4
	8.4.3	Tongatapu 5

		8.4.4	Tongatapu 8
	8.5		Lipooti Komiti:
		8.5.1	Fika 1A/2024: Komiti Fili Fekau'aki mo e Totongi 'Uhila
		8.5.2	Lipooti mei he Kautaha 'Uhila 'a Tonga (Tonga Power Limited)
		8.5.3	Fika 3/2024: Komiti ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea
		8.5.4	Fika 7/2024: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu mo e Monu'ia 'a e Fale Alea fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 2/2024
	8.6		Lipooti Folau:
		8.6.1	Fika 3/2024: Fakataha'anga Lahi Hono 147 'a e 'Iunioni Fakavaha'apule'anga 'a e Ngaahi Fale Alea (Inter-Parliamentary Union)
		8.6.2	Fika 4/2024: Fekau'aki mo e Fakataha Faka-Fale Alea Fakamamani Lahi 'i Malakesi, Moloko (Marrakech, Morocco), 9 'Okatopa 2023
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe	
Fika 10	:	Kelesi	

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	8
Tohi Fanongonongo ki he Fokotu’u ke Fakamālōlo’i ‘a e Palēmia.....	8
Fokotu’u ‘Eiki Palēmiá ke mālōlō Falé kae fakakakato ngāue ki he Fokotu’u ke Fakamālōlō’i Palēmiá	9
Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmiá.....	9
Fokotu’u ‘Eua 11 ke hoko atu pē Falé ‘i he’ene ‘asenita ngāué	9
Tui ‘Pule’anga totonu ke holomui Fokotu’u ke Fakamālōlō’i ‘Eiki Palēmiá kapau mahu’inga ke fakakakato ‘asenita ngāue ‘i he Fale Aleá.....	10
Pālōti tali fokotu’u ‘Eiki Palēmiá ke mālōlō Fale kae fakakakato ngāue ki he Fokotu’u ‘a Tongatapu 5 ke vakai’i tu’unga falala’anga Pule’angá.....	11
Fakama’ala’ala ‘Eiki Seá founa ngāue ki he Fokotu’u ke Fakamālōlō’i ‘Eiki Palēmiá ...	11
Kole Tongatapu 4 kapau ‘i ai ha fokotu’u kole taimi fakalōloa mei he Pule’angá pea ‘omi ke mea’i ‘e he kotoa Hou’eiki Mēmipá	14
Toloi ‘a e Fale Alea ki he Tusite kaha’u	15
Kelesi	15

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 25 Nōvema 2024

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata’aki e lotú, Tongatapu 5.

Lotu

(Na’e tatakí ‘a e lotú ‘e he Fakafofonga Kakai, Tongatapu 5 – ‘Aisake Eke.) ...

<001>

Taimi: 1005-1010

... (Kei hoko atu pē lotú.) ...

<001>

Taimi: 1010-1015

... (Kei hoko atu pē lotú.) ...

<001>

Taimi: 1015-1020

(Kei hoko atu pē lotú.)

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu 5. Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afíó pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ‘aho Mōnite 25 Nōvema 2024.

'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Fakalalakaka Faka’ekonōmiká mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Ngoué, Me’atokoní mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonuá, 'Eiki Minisitā Mo’uí, 'Eiki Nōpele Tu’ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu’ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu’iha’angana, 'Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness

Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo'ale 'Otunuku, Vātau Mefi Hui.

Poaki

'Eiki Sea 'oku ou kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea ngata'anga ē taliuí, ko e poaki 'oku ma'u heni poaki me'a tōmui mai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmiá, poaki mai e 'Eiki Minisitā Fonuá, poaki tōmui pea mo e 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, poaki mai e 'Eiki Minisitā Pa'angá. Poaki mai 'a 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, poaki mai His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, poaki folau faka-Fale Alea 'a Tevita Fatafehi Puloka, poaki folau faka-Fale Alea mo 'Uhila Moe Langi Fasi, poaki mai 'a Vaea Taione pea 'oku poaki mai mo Veivosa Taka. Ko e 'Eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali hono uí 'oku 'i ai e tui 'oku ne me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea. ...

<001>

Taimi: 1020-1025

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: ... Fakatapu ki he 'afio 'a e Ta'ehāmaí 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afió Tama Tu'í Tupou VI, kae 'uma'ā Ta'ahine Kuiní Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga kau Nōpelé pehē foki ki he kau Fakafofonga Kakaí.

Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongí ni Hou'eiki, hangē pe ko e 'asenita na'e 'osi tufa atu 'i he uike kuo 'osí, mou me'a ki aí ko eni 'oku hā kakato pe he pongipongí ni. 'A ia ko 'etau toenga 'asenita na'e toloi mai talu meí he fakataha Falé 'i 'Okatopa mahina kuo 'osí. Ko e ngaahi 'asenita fo'ou 'oku tānaki atu Hou'eiki, fika 4 ko e Lao Fakaangaanga na'e 'osi fakahū mai pe meí he Pule'angá, pehē foki ki he ngaahi fakamatala mo e ngaahi līpooti 'oku fakaa'u atu.

Tohi Fanongonongo ki he Fokotu'u ke Fakamālōlo'o'i 'a e Palēmia

Ka kimu'a pea tau hoko atu ki he 'asenita lau ko ení Hou'eiki 'oku 'i ai e me'a mahu'inga na'e toki fanongonongo atu pe 'aneuhu, 'o makatu'unga 'i he tohi kuo a'u mai ki he 'Ofisi 'o e Kalaké mo e 'Ofisi e Seá 'i he 'aho Tokonakí. Fekau'aki eni pea mo e fakahā loto fekau'aki pea mo e 'Eiki Palēmiá. Hangē pe ko 'etau Ngaahi Tu'utu'uni fakatatau ki he Konisitūtoné Hou'eiki, fiema'u ke tuku e 'aho 'o 'ikai toe si'i hifo he 'aho 'e 5 kimu'a pea ngofua ke tēpile'i 'a e 'asenita ko ení.

'A ia koe'uhí ko e 'aho mālōlō e 'aho Mōnite uike kaha'ú, tu'u fakaangaanga pe eni ke toki tēpile'i he 'aho Tūsite uike kaha'ú. Pea hangē pe ko e ngaahi founga ngāue angamaheni ki ai e Falé, 'e 'ave e faingamālié ki he Hou'eiki Mēmipa e Pule'angá ki he 'Eiki Palēmiá ke 'omai ha'ane tali ki he ngaahi mo'oni'i me'a ko ení 'oku fokotu'u mai 'i he tohi fokotu'u ke fakamālōlō'o'i e Palēmia.

Ko u tui pe mahalo 'e toki faka'atā ia hili hono *vet* 'a e tohí 'e he Kalaké mo 'ene kau ngāue mahalo 'e maau pe ki he 'osi 'o e 'aho ní. 'Eiki Palēmia, me'a mai.

Fokotu'u 'Eiki Palēmia ke mālōlō Falé kae fakakakato ngāue ki he Fokotu'u ke Fakamālōlō'i Palēmia

'Eiki Palēmia: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá. Ko e fokotu'u atu pe ia Sea kapau ko ena 'e fai e ngāue ki hono vakai'i 'o e tohi ko eni pea mei Tongatapu 5 fekau'aki mo hono tukuhifo e Pule'angá pea tau mālōlō ā. Tau mālōlō 'o tali ke kakato e ngāue ko iá mo hono tēpile'i mai, mai mo ha'amau tali 'o hangē pe ko ē ko e fakatatau ki he tu'utu'uní. Ka ko 'eku 'uhinga atu pe 'a'aku ki he uiké ni, 'oatu ha faingamālie kia kinautolu ke nau hanga 'o vakai'i e tohí, ke nau vakai'i 'enautolu.

He ko e mo'oní ia ka fai ha feme'a'aki ia he 'ahó ni 'oku 'ikai ha taha ia 'e toe fu'u fakakaukau ki he 'ū līpooti ko ení 'o kapau ko e fokotu'u mai mo e taumu'a mai ia 'a kinautolu na'e tukuhifo, 'ai ke tukuhifo 'a e Pule'angá fakatatau ki he me'a ko ena 'oku nau 'omaí. Ko e anga ia e fokotu'ú Sea ke tau mālōlō ai e Falé, tau toki fokotu'u mai he Tūsité kae 'oleva kuo maau 'a hono vakai'i mo hono sivilivi'i 'a e tohi tangi ko ení ke 'omaí ke tēpile'i, kae 'i ai leva ha faingamālie e Pule'angá fai hono tali, mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki, tapu pe mo e Feitu'ú na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé ...

Poupou Tongatapu 4 ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia

Mateni Tapueluelu: Sea, te u lava 'o ki'i nounou atu pe au Sea na'a lōloa, kātaki fakamolemole Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea pehē ki he 'Eiki Palēmia. Ko e poupou atu pe Sea ...

'Eiki Sea: Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko e poupou atu pe ko hono 'uhingá ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omaí, kae lava ke fakakakato e ngāué, 'oku mea'i pe 'e he Hou'eiki ia e founa angamaheni Sea. 'Uluakí 'e *vet* pea tufa kātōa mai kia mautolu e pepa ko eni pea 'ave leva ke 'i ai ha tali 'a e Hou'eiki Pule'angá ki ai Sea. Pea 'oku 'aongá pe ki'i fo'i 'aho 'e 5 ko eni ke fakakakato ai e ngāué pea 'oku 'oatu pe poupou ki he me'a ko ē 'Eiki Palēmia Sea ke tau mālōlō ai. Ko e 'ū ngāue ko eni he 'ikai ke toe 'i ai ha taha ia 'oku fakakaukau lelei ki ai kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u ke fetongi e Pule'angá Sea. 'A ia ko e poupou atu pe ia Sea, tuku mai ā taimi ko eni ke fakakakato e ngāue ko eni mo 'i ai ha tali pau ki ai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Fokotu'u 'Eua 11 ke hoko atu pē Falé 'i he'ene 'asenita ngāué

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, pea 'oku ou fakatapu pe mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki e Falé. Sea ko e anga 'eku tuí 'a'aku ia Sea ko e ongo ngāue kehekehe pe eni ia 'e 2, 'oku

mahu'inga tatau pe Sea. Koe'uhí ko e tu'utu'uni ho Falé 'oku mahino ngofua pe ia, toki tēpile'i 'i he Tūsite kaha'ú. Kapau te mou me'a ki he'etau 'asenitá mahalo ko e 'aitemi eni 'oku 'i he tōlungofulu tupu. Ko 'etau 'aho na'a tau palani ki ai ke tau ava ai ...

<006>

Taimi: 1025-1030

Taniela Fusimālohi: ... 'i he ta'u Fale Alea ko eni ko e 'aho 'e 60, 'aho pe eni 'e 46 kuo tau 'osi ngāue'aki. Sea ko e anga 'eku fakakaukau 'a'aku ia, tau hoko atu pe tautolu ia 'i he 'ū 'aitemi ko eni he 'oku mahu'inga. Kapau he 'ikai ke tau hoko atu heni ko e 'osi 'etau ngāue ko eni te tau hikifua mo e ngaahi fu'u lipooti ko eni mo e ngaahi me'a. 'Oku 'i ai e ngaahi me'a mahu'inga heni hangē ko e Lipooti ki he faka-'Atita ko eni 'oku kau mai ai 'i he 'atita'i 'o e pa'anga 'e 60 miliona ko eni 'oku hoha'a ki ai e lipooti ko eni pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i aí.

Kiate au Sea ko e ongo me'a 'oku ua pe, tau tali pe tautolu ia ki he uike kaha'ú ke tēpile'i mai he 'aho 7 ko e 'aho 3 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai e tokanga ki he Fokotu'u ke Fakamālōlō'i e 'Eiki Palēmiá, pea mo 'etau ngāue ko eni ke tau hoko atu pe tautolu he uiké ni ai. Ko e hā e me'a ko ē te tau lavá kae fakasi'isi'i kavenga eni kia kitautolu he ta'u kaha'ú he 'oku kei toe lahi e ngaahi lipooti ia ke fakakakato mai 'e he Pule'angá. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'i ai pea mo e ngaahi lao mahu'inga 'oku ngāue ki ai e Komiti Laó ke 'omai, ke 'omai ki ho Falé ke fakahoko'aki e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ia 'e he ngaahi kupu ngāue mahu'inga hangē ko e Potungāue Polisi ki hono fakatotolo'i 'o e me'a fekau'aki pea mo e faito'o konatapu. 'Oku 'i ai e hoha'a lahi ki he ngaahi me'a ko íá.

Ko ia ko e anga ia 'eku fakakaukau 'a'aku Sea, ko e me'a kehekehe pe 'e ua. Tau tali pe ke 'omai ē he 'oku 'osi maau atu 'a e me'a ia ko eni 'oku fai ki ai 'a e tokangá ki he 'ofisi 'a e ngaahi fokotu'ú. Ka ko eni ko 'etau 'asenita 'atautolu ē 'oku lōloa. Ko e hā 'oku 'ikai ke tau fakamoleki ai pe 'aho 'e 4 ka hoko maí. Fakahoko pe ngāue ia 'oku fiema'u kae fakahoko mo 'etau ngāue ko eni 'a e Falé he ko e ngāue 'oku lahi. Pea 'oku tatali 'a e ngaahi lipooti lahi ki ha aofangatuku 'a e Falé ki ai mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'atā pe ha ki'i faingamālie.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tui 'Pule'anga totonu ke holomui Fokotu'u ke Fakamālōlō'i 'Eiki Palēmiá kapau mahu'inga ke fakakakato 'asenita ngāue 'i he Fale Aleá

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e, tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Alea 'o Tongá. Ko 'eku tu'u pe 'Eiki Sea ke poupu ki he me'a na'e me'a ki ai e 'Eiki Palēmia. Pea hangē pe ko ē ko e fakamalanga ko ē kuo fai mei 'Eua 11, kapau ko e ngāue ko eni 'oku mahu'inga ke tau fakahoko pea ko u tui na'e totonu ke ki'i holomui atu 'a e fokotu'u ia ko ē 'oku fai mai ko eni kae fakamahu'inga'i, 'oku mahino pe ko e Konisitūtone. Ka ko hono ola e fokotu'u ko eni Sea 'oku 'ikai ke mahino ia pe 'e ikuna pe 'ikai ka 'e mole e taimi lahi ai 'a e Falé. Kapau 'oku mahu'inga e ngāue ki he kakai 'o e fonua ko e lao, ngaahi lipooti pea tau fakamu'omu'a e me'a ko ē 'oku totonu ke mahu'ingá.

Sea ‘oku mafatukituki lōua e ongo tafa’aki ‘oku mo’oni ‘aupito. Ka ko e ‘osi ange ‘a e fokotu’u ko eni mo hono ola ‘oku ‘ikai ke ola lelei, tau fehu’ia hifo kia kitautolu ko e hā leva ‘etau ngāue ‘oku fakahoko ma’a e fonua. Faipē eni Sea ‘a e ki’i fakamalanga ko eni he laumālie lelei ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ke tau fetukuaki, ka ‘oku ‘i ai e poini heni Sea ko e lelei fakalukufua ‘a e fonuá ‘oku tau ngāue ki aí. Pea kapau ko ia na’e totonu ke mahu’inga, Sea na’e totonu ke tau toe fakakaukau lelei ange he ko e ‘osi ange e ‘ahó ko ‘etau ngāue ma’a e fonua fakalukufua.

‘Oku ou ‘oatu pe ‘a e poini ko ia Sea he ‘oku mahu’inga ke tau hanga ‘o fakatokanga’i. Ko ‘etau ngāue neongo ‘oku ‘i ai ‘a e faha’i fakaanga, neongo ‘oku ‘i ai e faha’i ‘oku Pule’anga, ka ko e ‘osi ange ‘ahó ke tau fakapalanisi ko e hā e me’a ‘e lelei ki Tonga pea mo e kakai mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou’eiki ko e fokotu’u eni meí he ‘Eiki Palēmiá ‘oku pou pou ki ai ‘a Tongatapu 4 pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki. Ko e Fakafofonga ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke pou pou ki ai. ‘Oku mahino ‘etau feme’a’akí Hou’eiki. Te u kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u e ‘Eiki Palēmia ‘oku pou pou ki ai ‘a Tongatapu 4, fakahā mai ho nima.

Pālōti tali fokotu’u 'Eiki Palēmiá ke mālōlō Fale kae fakakakato ngāue ki he Fokotu’u ‘a Tongatapu 5 ke vakai’i tu’unga falala’anga Pule’angá

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā e Ngoue, Dulcie Elaine Tei, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Paula Piveni Piukala, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ika ke loto ki ai e toko tolu.

Fakama’ala’ala 'Eiki Seá founa ngāue ki he Fokotu’u ke Fakamālōlō’i 'Eiki Palēmiá

'Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tali e fokotu’u e ‘Eiki Palēmiá. ‘A ia ko ‘etau ngāue pe eni Hou’eiki fakatatau ki he Tu’utu’uni e Falé, te u toloi e Falé ki he ‘aho Tūsité ...

<003>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Sea: ... ka te u toki fanongonongo atu pē taimi he Tūsité koe’uhi ke maau e ngaahi ngāue ko ia ki he fokotu’u ko ia ‘oku fai ki ai e ngāue. Te u kole ki he Kalake mo ‘ene kau ngāue ke nau fakakakato ‘a hono *vet* ‘a e tohi fanongonongó pea tuku atu leva ‘a e faingamālie ki he Hou’eiki Minisitā pea mo e Kapinetí ke ‘omai ha’anau tali.

Fiema'u ke 'omai 'a e tali ko eni 'ikai toe tōmūi ange 'i he 12.00 ho'atā Falaite ko eni. 'E tuku leva fakataimi ki he Kalake Pulé pea mo 'ene kau ngāue ke nau *vet* e tali ko eni pea 'oku ai e faka'amu 'e fakakakato ia 'o tau pehē pē ki he efiāfi 'o e Tokonakí. 'A ia 'e toki tufa atu leva e tatau ki he Hou'eiki Mēmipa ke nau toki vakai ki ai, toki maau mai ke fakakakato 'etau ngāue 'i he Tūsité. Te u toki fanongonongo atu pē pe ko e 10:00 pē ko e 2.00 'o makatu'unga he lahi e ngāue 'oku tuku mai.

Kapau 'oku toe 'i ai ha ngaahi fehu'i Hou'eiki, faingamālie pē ke u faka'atā atu ke mou kole fakama'ala'ala mai kapau 'oku 'ikai ke mahino 'a e me'a 'oku ou fakamatala atu.

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko e kole fakama'ala'ala pē. 'A ia 'oku fai foki hono *vet* mo e me'a 'o e fokotu'u pea tēpile'í pea 'omai leva 'a e 'aho 'e 5 ki he Pule'anga ke 'omai ai ha tali, pea toki fai leva 'a e, tau pehē pē 'a e taimi pālotí. Ko e ki'i 'e ke fakama'ala'ala pē ia pē ko e *process* pē ia hangē pē ko ia ko e me'a angamaheni. Mālō Sea.

'Eiki Sea: 'A ia ko e 'uhinga hono *vet* ko eni 'i he 'aho ní ke faka'atā atu e tohi ke 'omai ha'amou tali 'i he Falaite pē ko eni. 'A ia ko e faka'amu ke fakakakato 'e he Kalaké hono *vet* he 'ahó ni, faka'atā atu leva e tohi ke mou me'a ki ai pea fa'u mai leva 'e he Pule'angá he uiké ni pē homou talí ki he 'aho Falaité. 'Aho, 'i he taimi ho'atā ko ē Falaité 'omai homou talí pea tufa leva e tali ko iá. Hili hono *vet* tau pehē pe ki he 'aho Tokonaki ke me'a ki ai e Hou'eiki, Tokonaki, Sāpate, 'aho mālōlō e Mōnité, tau foki mai ko ē he Tūsité 'osi kakato hono *vet* 'a e tohi fokotu'u pea mo e tali me'i he Pule'angá. Lau kakato ai pē he Tūsité pea tau hoko atu ai pē ngāué.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'Eiki Sea ko e kole fakama'ala'ala ia he ko e 'uhingá ko e 'aho ko ē 'oku tēpile ai pea 'oku 'i ai leva e 'aho 'e 5. *At least* 'aho 'e 5 tukukehe kapau 'e kole he Pule'angá hangē ko e vouti fakamuimui tahá ha toe *extension*, ka ko e anga pe ia 'a e kole fakama'ala'alá ke mahino pe 'oku kamata e 'aho 5 me'i 'anefē.

'Eiki Sea: Ko e 'aho 5 'oku lau ia me'i he 'aho ko eni na'e ma'u mai ai e tohi fanongonongo 'oku 'amanaki ke fakahoko ha fokotu'u.

'Eiki Palēmia: Ko ia.

'Eiki Sea: 'A ia ko e tohi fanongonongó na'e ma'u mai ia he 'aho Tūsité pea na'e tala atu ke mou me'a 'i he pongipongí ni. Kātaki, pō Tokonakí, na'e ma'u mai efiāfi 'o e pō Tokonakí pea koe'uhí ko 'etau hanga atu ki he Sāpaté na'e toki fanongonongo atu pe 'i he pongipongí ni. 'A ia 'oku lau e 'aho 5 me'i he Tokonakí fakatau ki he 'etau tohi, ki he Konisitūtoné Kupu 50(b)...

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: Kupu Si'i (2)(A) 'oku lau e 'aho, 'aho ngāue 'e 5 me'i he 'aho ko ē 'oku fakahū mai ai.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kamata ia meí he ‘ahó ni Sea, kamata meí he ‘ahó ni ko e ‘aho ngāue ‘ahó ni. Ko e Tokonakí ia ‘oku ‘ikai ke fai ha ngāue ai mo e Sāpaté.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku lau e ‘aho 5 meí he ‘ahó ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia mālō.

Lord Tu’iha’angana: Ki’i kole fakama’ala’ala pe Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki e Fale Alea ‘o Tongá. ‘A ia ko e fo’i ‘aho ‘e 5 ko iá ‘oku fai mai ai mo e tali mo e me’a ke maau ko eni ki he’etau hū he Tūsite kaha’ú?

‘Eiki Sea: ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha felāve’i e ‘aho ‘e 5 ki he laú mo e ‘ū me’a ko iá. Ko e ‘aho ‘e 5 ko e fo’i ‘aho mālōlō ia pea toki fakangofua ke lau he Falé ni.

Lord Tu’iha’angana: ‘A ia ko e fo’i ‘aho ‘e 5 ko iá ...

‘Eiki Sea: Ko e *vet* mo e ‘omai e tali mo e ‘ū me’a ko ia ko e ngāue ia te tau fai ‘etautolu tokamu’a ia kimu’a he ‘aho ko ē ‘e lau ai. ‘E ‘ikai ke tu’u kātoa e *vet* mo e talí ke ‘osi e ‘aho ‘e 5 pea tau toki fakahoko ia. Te tau ngāue’aki e taimi ko ení ke fakakakato’aki ‘i hono *vet* pea mo hono ‘omai ha tali ...

<004>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Sea: ... meí he Pule’anga ke ‘osi e ‘aho ‘e 5 ‘oku kakato kātoa mai e fokotu’u fakataha mo e tali e Pule’anga, hoko atu leva ‘etau ngāue kuo ‘osi maau ‘etau naunau ke hoko atu ...

Lord Tu’iha’angana: Ko ia Sea.

‘Eiki Sea: ‘I he Tūsite.

Lord Tu’iha’angana: ‘A ia ko e, ‘a ia ko ia ko u feinga pe au ke mahino, ‘a ia ‘oku ta ‘osi mahino tatau he taimi ni. ‘A ia ko e hangē pe ko e me’a mai ‘a e Feitu’u na ko ena he, ‘a ia ko e fai kātoa e ‘ū me’a ko ena ‘oku ke me’a mai. Ko ‘etau hū he Tūsite kuo maau mai mo e tali ‘o lau ko ē hangē ko e angamahení ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘ai maí ‘o ‘alu ai pe, lau ‘a e fokotu’u lau mo e tali pea tau hokohoko atu ai pe. Ko e ‘osi foki ko ia pea hā ha tu’utu’uni kapau ‘oku toe fai ha feme’a’aki pea hoko atu ai pe mo e pālōti ko ia, mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ki’i ...

‘Eiki Sea: Ko ia, me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Ko e toe ki’i kole fakama’ala’ala pe. ‘A ia ‘oku ‘asi pe foki ia he Konisitūtone *at least five working days*. ‘A ia ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pau pe ke ‘aho ‘e nima ka ko e si’isi’i taha e ‘aho ‘e nima. ‘A ia ‘oku ‘i ai pe ‘a e totonu ki he tafa’aki ko eni ke nau kole mai ke fakalahi ‘a e ‘aho ko ē ke nau tali ai. Ko e ‘aho ia ko ē, ko e tau fanga tokoua ko ē na’a nau ‘omai e tohí mahalo na’a nau lele nautolu ai mähina ‘e taha. Ka ko e ‘uhinga pe eni he ‘oku te’eki ke mau sio mautolu ki he me’a pe ko e hā e lahi e ngāue ke fai ki hono tali mo e alā me’a

pehē ke fakamahino pe ‘oku *at least five working days*. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ‘oku pau pe ki he ‘aho ‘e 5 mālō.

'Eiki Sea: Ko ia ko ‘etau tau pehē pe ko e fo’i faingamālie ko ē ‘oku tuku mai ‘i he laó ko e ‘aho ‘e 5 ki he ‘aho ‘e 14. Ko e taimi ko ē ‘oku ou tuku atu ko e taimi nounou taha ia ‘e malava ai ke tau ngāue ki ai. ‘A ia ‘oku faka’atā mei he ‘aho Tūsite ka toe ‘i ai ha kole fakalōloa pea mou toki ‘omai. Ka ko e taimi ko ē ‘oku ou tuku atu ko e taimi nounou taha ia ‘e lava ke tau ngāue ki ai.

Ko e ‘aho ‘e 5 ‘oku tuku mai he Konisitūtone, lau ia mei he ‘aho ni Monite ki he Falaite. Ko e ‘aho ko ē ‘e toki tēpile’i aí, Tūsite he ‘oku tau ‘aho mālōlō he Monite, tōloto pe ia he Tu’utu’uni ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Konisitūtone. Pea hangē ko e me’a ko ē ‘oku kole mai ‘e he ‘Eiki Palēmia kapau ‘oku fiema’u ha taimi ke fakalōloa hono ‘omai homou tali, pea mou toki kole mai ke u vakai ki ai.

Ka ko e anga eni hanga ko ē ‘etau ngāue koe’uhī ‘oku tau sio te tau toki fakataha pe he Tūsite.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea

'Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Mahino ia.

Mateni Tapueluelu: Sea.

'Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 4.

Kole Tongatapu 4 kapau ‘i ai ha fokotu’u kole taimi fakalōloa mei he Pule’angá pea ‘omi ke mea’i ‘e he kotoa Hou’eiki Mēmipá

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e kole pe ia Sea kapau ‘e ‘i ai ha fokotu’u pehē mai mu’a mei he Pule’anga ke kole ha taimi fakalōloa pea ‘omi pe mu’a ke ‘ilo ‘e he Hou’eiki Mēmipa Sea kotoa, ‘oku ‘i ai e kole fakalōloa mālō Sea.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea.

'Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e kau Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ko u ki’i fakama’ala’ala pe ki he motu’a ni fakafo’ituitui. ‘A ia ko e ‘aho 5 ko e ‘aho nounou taha ia pea ko e ‘aho ‘e 14 he ‘ikai ke toe laka ai Sea?

'Eiki Sea: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e ki’i me’a faka’osi Sea. ‘A ia ‘i loto he ‘aho 5 ki he ‘aho 14 kuo pau ke *approve* ai Sea?

'Eiki Sea: Kuo pau ke lau pea mo fakakakato hono pālōti’i e fokotu’u.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: 'A ia 'e lava pe ia ke fakalaka ia he 'aho 'e 14?

'Eiki Sea: 'O kapau 'e fakalaka he 'aho 'e 14 'e maumau'i leva 'a e fokotu'u.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea.

Toloi 'a e Fale Alea ki he Tusite kaha'u

'Eiki Sea: *Invalid* leva ia. Hou'eiki kapau 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha me'a, te u kole atu ke tau toloi. Mou me'a hake ke tau kelesi. Toloi e Fale ki he Tūsote uike kaha'u. Kole atu ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko he 'Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'o e 'aho ni toloi e Fale ki he Tūsote ko hono 3 Tisema 2024)

<005>